

kutsal kitap kanonuna dahil edilmesinin daha geç bir dönemde gerçekleştiği görüşü hâkimdir. Buna karşılık mezmûrların daha eski kökenli olup bunlara ikinci mâbed döneminde ilâveler yapıldığı görüşünü savunanlar da vardır (Dâvûd'a atfedilen yazılara / ilâhilere yönelik erken atıflar için bk. II. Makkabilere, 2/13; Philo, "De Vita Contemplative", 25; Luka, 24/44). Kitâb-ı Mukaddes mütercimi Ali Ufkî Bey'in ilk on dört mezmûru hece vezniyle Türkçe'ye çevirisi Paris'te Bibliothèque Nationale'de (Şark Yazmaları, Suppl. Turc, nr. 472) bulunmaktadır. Vehb b. Münebbih'e ait bir tercümeden de bahsedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Riyad 1424/2003, VII, 687-688; XIV, 626; XVI, 431-435, 437; Sa'lebî, *'Arâ'sü'l-mecâlis*, s. 210; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Kalküta 1276, II, 895; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gâyb*, XI, 109; XII, 229-230; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Beyrut 1427/2006, VII, 223; XIV, 300-301; İbn Kesîr, *Kaşaşü'l-enbiyâ'*, II, 251-253; a.mlf., *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-âzim* (nşr. Mustafa Seyyid Muhammed v.dğr.), Cize 1421/2000, IV, 370; IX, 457; A. Jeffrey, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Baroda 1938, s. 148-149; Acilûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, I, 507; M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York 1903, II, 755; L. Koehler – W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (trc. M. E. J. Richardson), Leiden 1996, I, 273-274; II, 566; M. H. Manser, *Critical Companion to the Bible: A Literary Reference*, New York 2009, s. 311-323; J. Horowitz – [R. Firestone], "Zabûr", *EL²* (İng.), XI, 372-373; N. M. Sarna, "Psalms, Book of", *Encyclopaedia Judaica*, Detroit 2007, XVI, 663-675; "Vehb b. Münebbih", *DİA*, XLII, 609; "Ali Ufkî Bey", *DİA*, II, 457.

SALİME LEYLA GÜRKAN

ZECCÂC

(الزجاج)

Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî
(ö. 311/923)

Arap dili ve edebiyatı âlimi,
müfessir.

241 (855) veya 230 (844) yılında Bağdat'ta doğdu ve burada yaşadı. Küçükliğünden beri cam işleriyle uğraştığı için "Zeccâc" lakabıyla tanındı. İlime olan hevesi dolayısıyla Bağdat'taki ilim meclislerine gidip gelmeye başladı. Başlangıçta Kûfe mektebinin önde gelen ismi Sa'leb'in derslerine devam ederek onun gözde öğrencileri arasında yer aldı. Bir süre sonra Basra mektebi lideri Müberred Bağdat'a gelince hocası Sa'leb, soracağı

sorularla onun ders halkasını karıştırmaması için zeki öğrencisi Zeccâc'ı görevlendirdi. Sorduğu sorulara verdiği cevaplarla kendisini susturan Müberred'in zekâsına ve tartışma üslûbuna hayran olan Zeccâc ölümüne kadar onun yanından ayrılmadı. Ancak Müberred parasız okutmuyor, aldığı ücretin karşılığı kadar ders anlatıyordu. Günlük 1,5 dirhem geliri bulunan Zeccâc, Müberred'e kendisini yetiştirmek şartıyla her gün 1 dirhem vermeyi vaad etti ve bu vaadini yerine getirdi. Müberred'den *Kitâbü Sibeveyhi*'yi öğrendi ve hocası ile arasında güçlü bir bağ meydana geldi. Müberred de Zeccâc'ı diğer öğrencilerinden üstün tutuyor, onun hazır bulunmadığı meclislerde ders yapmıyordu (İbn Hallikân, I, 49-50). Zeccâc'ın hocası ile olan bu ilişkisi ona büyük faydalar sağladı, hocasının aracılığıyla ders okuttuğu öğrencilerden bol miktarda gelir elde etti. Yine hocası vasiyetiyle Vezir Ubeydullah b. Süleyman'ın oğlu Kâsım'a ders verdi; ileriki yıllarda vezirlik makamına yükselen bu öğrencisinden 20.000 dinarlık büyük bir servet edindi (Hatîb, VI, 615-616). Dokuz Abbâsî halifesi döneminde yaşayan Zeccâc'ın kaynaklarda sadece Halife Mu'tazid-Billâh ile münasebetinden söz edilir. Halife Mu'tazid veziri Kâsım'dan, kâtiplerinden Ebû Ca'fer Muhammed b. Yahyâ b. Ebû Abbâd'ın kendisi için yazdığı, içinde çeşitli çizelgelerin yer aldığı *Câmi'u'l-manîk* adlı lugatın anlaşılmayan yerlerini açıklayacak bir âlim bulmasını istemiş, o da bu işi Zeccâc'a havale etmiştir. Zeccâc, *Mâ Sümmiye (Füssire) min Câmi'i'l-manîk* adıyla yazdığı şerhi öğrencisi vasıtasıyla Halife Mu'tazid'a göndermiş, bu çalışmanın karşılığında kendisine 300 dinar verilmiştir. Sağlam bir inanca sahip olan ve Hanbelî mezhebini benimseyen Zeccâc Bağdat'ta vefat etti (Yâkût, I, 130).

Zeccâc, Arap grameri ve lugatıyla Arap edebiyatı alanındaki öğrenimini bizzat Sa'leb ile Müberred'den almış, dolayısıyla Kûfe ve Basra mekteplerini ilk kaynaktan öğrenme fırsatı bulmuştur. Müberred'e olan bağlılığından dolayı Sa'leb'in *el-Faşiḥ* adlı kitabına on yerde itirazda bulunmuştur (Yâkût, I, 139). Kendisi de Bağdat'ta büyük şöhrete ulaşmış ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. İbnü's-Serrâc, Nehhâs, Ebû Ali el-Kâfî, Mes'ûdî, Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, Hasan b. Bişr el-Âmidî, Ebû Ali el-Fârisî, Rummânî onun önde gelen öğrencilerindedir. Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî kitaplarında çok bağlı olduğu hocasının gö-

rüşlerini nakletmiş, bu bağlılığı sebebiyle de ona nisbet edilmiştir. İyi bir dil âlimi olan Zeccâc zamanla Basra gramer ekolünün Bağdat'ta yükselmesini sağlamış, gramer ve dil alanında çalışma yapanlar onun görüşlerine sık sık başvurmuştur. Zeccâc, harflerinin çoğu benzer olan kelimeler arasında etimolojik ilişkinin varlığından söz etmiş, bu konuda öğrencisi Ebû Ali el-Fârisî ile onun öğrencisi İbn Cinnî'yi etkilemiştir.

Eserleri. 1. Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh (nşr. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, I-V, Kahire 1973, 1974, 1994; Beyrut 1978, 1988). Zeccâc'ı meşhur eden en büyük eseri olup on altı yılda tamamlanmıştır (285-301/898-914). Eserin mukaddimesinde müellif mâna-i'râb ilişkisinin zarureti, i'râbın esas olduğunu, anlam ve yorumun bu esasa dayanması gerektiğini vurgulamıştır. Çoğunlukla aynı harflerden meydana gelen kelimeler arasında etimolojik ilgi bulunduğuna dair özgün görüşünü bu eserde uygulamış, Kur'an'da geçen kelimeleri lugat ve i'râb yönünden tahlil ederken etimoloji bakımından ilgili gördüğü diğer kelimeleri de zikretmiştir. Ayrıca zengin örnekler vermiş, lehçe ve kıraat farklılıklarına temas etmiş, nahivde Bağdat ekolüne mensup olmakla birlikte genellikle Basra mektebinin, özellikle Halîl b. Ahmed, Yûnus b. Habîb ve Sibeveyhi'nin görüşlerine bağlı kalmıştır. Zeccâc'ın öğrencisi Ebû Ali el-Fârisî kitabın eleştirisi, hatalarının tashihi, eksiklerinin tamamlanması için hacimli bir eser yazmıştır. *el-İğfâl (ve hüve'l-mesâ'ilü'l-muşlaḥa min Kitâbi Me'âni'l-Kur'ân li-Ebi İshâk ez-Zeccâc) / el-Eğfâl fîmâ aḡfelehu'z-Zeccâc mine'l-Me'ânî* adını taşıyan eserde toplam 100 mesele ele alınmış, eserin yirmi dokuz meseleyi kapsayan ilk cildi Abdullah b. Ömer el-Hâc İbrâhîm tarafından yayımlanmıştır (Ebûzabî 1424/2003). İbn Hâleveyh, Fârisî'nin eserine *Kitâbü'l-Hâzûr* adıyla bir reddiye, Rummânî bir şerh yazmış, Yûsuf b. Hasan es-Sirâfî ile İbn Hişâm el-Lahmî de kitapta yer alan örnek beyitleri (şevâhid) şerheden eserler kaleme almıştır. Muharrem Çelebi eser üzerine doktora tezi hazırlamış (bk. bibl.), Ali Abdülhamîd Ahmed İsâ, *Büzürü'l-mebâhişi'l-belâğiyeye fi Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbihî li'z-Zeccâc* başlıklı yüksek lisans çalışması yapmış (Ezher Üniversitesi Arap Dili [Asyût]), daha sonra bu tez basılmıştır (Kahire 1422/2001). **2. Tefsîru esmâ'llâhi'l-hüsnâ** (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk, Dimaşk 1395/1975; Beyrut 1399/1979, 1403/1983). **3. el-**

ZECCÂC

İbâne ve t-tefhîm ‘an me‘ânî Bismil-lâh irrahmân irrahîm. Besmele hakkında seksen soruyu ve cevaplarını kapsar (nşr. Abdülfettâh Seyyid Selîm, *MMLA*, XXXIX/1 [Kahire 1416/1995], s. 49-105). **4. Mâ Yenşarîfû ve mâ lâ-yenşarîfû** (nşr. Hüdâ Mahmûd Karâa, Kahire 1391/1971, 1414/1994). **5. Fe‘altû ve ef‘altû** (Kahire 1325/1907; nşr. Muhammed Abdülmün‘im Hafâcî, Kahire 1368/1949; nşr. Mâcid Hasan ez-Zehabî, Dimaşk 1404/1984; nşr. Ramazan Abdüttevâb – Subayh et-Temîmî, Kahire 1415/1995). Kelimelerin ilk harfine göre alfabetik düzenlenen eserde üçlü kök fiili ile if‘âl kalıbı arasında anlam değişikliği bulunan veya değişiklik olmadan kullanılan fiillere dairdir. **6. Sırrû‘n-naḥv**. Hüdâ Mahmûd Karâa eseri, *ez-Zeccâc ve eşeruhû fi‘n-naḥvi ve‘ş-şarîi ma‘a tahkîkî Sırrî‘n-naḥv* başlıklı yüksek lisans tezinde tahkik edip (1968, Aynüşems Üniversitesi) daha sonra yayımlamıştır (Kahire 1391/1971). **7. Halku‘l-insân**. İnsan organizmasına ilişkin kelimeleri kapsayan bir lugatçe olup İbrâhim es-Sâmerrâî tarafından neşredilmiştir (Bağdat 1962, 1964; *Mecelletü‘l-Mecma‘i‘l-‘İlmiyyi‘l-‘İrâkî*, X [Bağdat 1963], s. 106-155; *Resâ‘il ve nuşûş* içinde, Beyrut 1411/1991, s. 21-64). **8. Kitâbü‘l-Envâ‘**. Kadîm halk astronomisi ve meteorolojisine dair kelime ve tabirleri içine alan bir lugatçedir (nşr. İzzet Hasan, Dimaşk 1427/2006). **9. Kitâbü‘l-Elifâz** (Rabat el-Mektebetü‘l-‘âmme, Kettânî, nr. 996, vr. 135-219). **10. Kitâbü‘l-İştîkâk** (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2358/2, vr. 26-41). **11. Kitâbü Hurûfi‘l-me‘ânî** (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3740/7). **12. el-Müşelleş fi‘l-luġa (Şelâsetü kütüb fi‘l-müşelleşât)**. Bir hareketinin değişmesiyle üç türlü okunabilen, aynı ya da farklı anlamlar taşıyan üçlü yapılarla ilgili bir eserdir (nşr. Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed el-Âyîd, *Mecelletü Câmi‘ati ‘Ummü‘l-kurâ li‘l-buḥûşî‘l-‘İlmiyye* içinde III/4, Mekke 1411). **13. er-Red ‘alâ Şa‘leb fi‘l-Faşiḥ (el-Mu‘âḥazât ‘ale‘l-Faşiḥ li‘l-Sa‘leb)** (yazmaları için bk. Sezgin, VIII, 99). İbn Hâleveyh *el-İntişâr li‘l-Sa‘leb*, Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî *er-Red ‘ale‘z-Zeccâc* (nşr. Abdülmün‘im et-Tikrîti – Subeyh eş-Şâtî, Bağdat 1980) adıyla birer eser kaleme almıştır. Bunlardan başka kaynaklarda *Mâ Füssire min Câmi‘i‘l-mantîk*, *Kitâbü‘l-‘Arûz*, *Kitâbü‘l-Kavâfi / Kitâbü‘l-Kâfi fi esmâ‘i‘l-kavâfi*, *el-Fark beynel-müzekker ve‘l-mü‘ennes*, *Halku‘l-feres*, *Muḥtaşarü‘n-naḥv*, *Şerḥu ebyâti Sibeveyhi*, *Kitâbü‘n-Ne-vâdir*, *Kitâbü‘l-Efvâh*, *el-Vaḳf ve‘l-ib-*

tidâ‘, *er-Red ‘ale‘l-Müberred*, *Kitâbü‘l-Emâli*, *el-Maḳşûr ve‘l-memdüd*, *Kitâbü‘ş-Şecere (et-Taḳrîb)* adlı eserler de Zeccâc‘a nisbet edilmektedir. *İ‘râbü‘l-Ḳur‘ân el-Mensûb ile‘z-Zeccâc* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî, I-III, Kahire 1383-1385/1963-1965) adıyla yayımlanan eserin Durmuş Ali Kayapınar, Ahmed Râtîb en-Neffâh ve Muhammed ed-Dâî‘nin yaptığı araştırmalar sonucu Bâkûlî‘ye ait *Kitâbü‘l-Cevâhir* olduğu anlaşılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Zeccâc, *Me‘ânî‘l-Ḳur‘ân ve i‘râbü‘h* (nşr. Abdülcelîl Abduh Şelebî), Beyrut 1408/1988, neşredenin girişi, I, 5-37; Ebû Ali el-Fârîsî, *el-Eġfâl* (nşr. Abdullah b. Ömer el-Hâc İbrâhim), Ebûzâbî 1424/2003, neşredenin girişi, I, 17-29; İbnü‘n-Neđîm, *el-Fihrist* (nşr. G. Flügel), Beyrut 1964, s. 60; Hatîb, *Târîhu Bağdâd* (nşr. Beşşâr Awâd Ma‘rûf), Beyrut 1422/2001, VI, 613-618; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetu‘l-elibbâ‘* (nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî), Zerkâ (Ürdün), 1405/1985, s. 183-184; Yâkût, *Mu‘cemü‘l-üdebe‘*, Beyrut 1400/1980, I, 130-151; V, 134-143; İbnü‘l-Kırtî, *İnbâhu‘l-ruvât*, I, 194-201; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 49-50; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, VII, 79-81; Brockelmann, *GAL*, I, 111-112; *Suppl.*, I, 170-172; Şevki Dayf, *el-Medârisü‘n-naḥviyye*, Kahire 1968, s. 135; Sezgin, *GAS*, VIII, 99-101; IX, 81-82; Muḥarrem Çelebi, *Me‘ânî‘l-Kur‘ân ve ez-Zeccâc* (doktora tezi, 1976), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, s. 167-204; Abdülhamîd Seyyid Tilib, *Ġarîbü‘l-Ḳur‘ân, ricâlü‘hü ve menâhicühüm min İbn ‘Abbâs ilâ Ebi Ḥayyân*, Küveyt 1986, s. 218-237; Mustafa es-Sâvî el-Cüveynî, *Medârisü‘l-tefstrî‘l-Kur‘ânî*, İskenderiye 1992, s. 93-103; Abdülhüseyn el-Mübârek, “Min a‘lâmi‘n-naḥvi‘l-Başrî: Ebû İshâk ez-Zeccâc”, *Mecelletü Külliyyeti‘l-âdâb, Câmi‘atü‘l-Başra*, V/7, Basra 1392/1972, s. 36-63; Ahmed Râtîb en-Neffâh, “Kitâbü İfrâbî‘l-Ḳur‘ân el-mensûb ile‘z-Zeccâc”, *MMLADm.*, XLIX (1974), s. 93-112; Muhammed ed-Dâî, “Kitâbü İfrâbî‘l-Ḳur‘ân”, *a.e.*, LXVI/1 (1991), s. 77-106; Mey Fâzil Câsim, “Menḥecü Kîtabî İfrâbî‘l-Ḳur‘ân el-mensûb ile‘z-Zeccâc ḥaṭa‘en ve mülâḥazât ḥavle nisbetihî”, *el-Mevrid*, XXVII/2, Bağdad 1420/1999, s. 33-39; Süleyman Ebû Sitte, “Kitâbü‘l-‘Arûz li‘z-Zeccâc”, *Mecelletü‘d-dirâsâti‘l-luġaviyye*, VI/3, Riyad 1425/2004, s. 87-186; C. H. M. Versteegh, “al-Zaġdjâdj”, *El‘* (İng.), XI, 377-378.

EMRULLAH İŞLER

ZECCÂCÎ, Ebû Amr

(أبو عمرو الزحاجي)

Ebû Amr Muhammed b. İbrâhim b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeccâcî (ö. 348/959-60)

İlk sûfilerden.

Nişâburlu‘dur. Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Osman el-Maġribî, Ebû‘l-Hüseyn en-Nûrî, İbrâhim el-Havvâs, İbn Haffî gibi sûfilerin sohbetine katıldı. Mekke‘de vefatına kadar mücâvir kaldığından “Şeyhü‘l-Ha-

rem” lakabıyla anıldı. Sülemî, anne tarafından dedesi İbn Nuceyd es-Sülemî‘nin Mekke‘nin önde gelen şeyhlerinden olan Ebû Amr ez-Zeccâcî ile görüştüğünü, onun burada kurduğu sohbet halkasına Ebû Bekir el-Kettânî, Ebû Ya‘kûb en-Nehrecürî, Ebû Muhammed el-Mürtaiş gibi ilk dönem sûfilerinin iştirak ettiğini ve her meselede Zeccâcî‘ye danıştıklarını kaydeder (*Ṭabakât*, s. 431). Cüneyd-i Bağdâdî‘den tarikat hırkası giyen Zeccâcî‘nin silsilesi Serî es-Sakatî vasıtasıyla Ma‘rûf-i Kerhî‘ye ulaşır. Ebû Osman el-Maġribî, Zeccâcî‘den hırka giyenler arasındadır (İbn Ebû Usaybia, I, 741). Cüneyd-i Bağdâdî kendisini Ruveym b. Ahmed ile görüşmemesi konusunda uyarıyordu. Ferîdüddin Attâr‘a göre bunun sebebi, bir dönem kadılık yapan ve halifenin güvenini kazanan Ruveym‘in muhtemelen halifenin siyasî işleriyle ilgilenmesidir (*Tezkiretü‘l-evliyâ*, s. 506; Hatîb, VIII, 430). Kuşeyrî‘nin oğlu Ebû‘n-Nasr Abdürrahîm‘in aktardığına göre Zeccâcî bir Hicaz seferinden dönüşünde ziyaret ettiği Ebû Osman el-Maġribî ona Cüneyd-i Bağdâdî‘yi ziyaret edip etmediğini, sohbetini dinleyip dinlemediğini sormuş, olumlu cevap alması üzerine bununla gururlanmamasını, zira Cüneyd‘in sözlerinin haline uymadığını söylemiştir (*eş-Şevâhid ve‘l-emşâl*, vr. 63^b). Zeccâcî‘nin Cüneyd-i Bağdâdî ile münasebetine dair diğer bir rivayete göre bir defasında hacca gitmek için yola çıkarken Cüneyd‘in yanına uğradığında mürşidi ona 1 dirhem verip dua etmiş, dirhemi ridâsının kenarına sıkıştıran Zeccâcî yol boyunca bu dirhemi harcama ihtiyacı duymamıştır. Hac dönüşü Cüneyd parayı niçin harcamadığını sormuş, o da “duanın tesiriyle” diye cevap vermiştir (Abdükerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, s. 451). Zeccâcî riyâzet ve mücâhede hususunda son derece titizdi. Mekke‘de yaşadığı uzun yıllar boyunca Harem-i şerif sınırları içinde tahâret yapmadığı ve bunun için Harem sınırı dışına çıktığı rivayet edilir (*a.g.e.*, s. 138). Mekke‘de mücâvir hayatı yaşayanların bazı mânevî sorumlulukları yerine getirmesi gerektiğine inanan Zeccâcî bunların kalbinin mâsivâdan bir şeyle meşgul olmasının hüsrana uğramasına yeteceğini, Harem-i şerif‘te iken Allah‘tan başkasından yardım uman kimseyi Allah‘ın kendi civarından uzaklaştıracağını, kalbine cimrilik vereceğini, dilini devamlı şikâyetçi kılaçağını, kalbini mârifetleri gidereceğini, kalbini karartacağını ve insanlar arasında rezil edeceğini söyler (bk. Sülemî, s. 432-433).